

Zwanenmerken en zwanenhalsbanden

IN DE COSTUMEN VAN SINT-WINOKSBERGEN, gepubliceerd in 1719, stonden verschillende bepalingen in verband met leenopvolging. Zo stond ook beschreven wat deel uitmaakte van het leen, o.a. de vischen in de waters, twee swanen op de grachten ofte vyvers, gheteekent met den teekken van den overleden, de jacht-honden, gheteekent met de marke van den dooden¹. Deze regels waren op het ogenblik van publicatie al oudere bepalingen.

Dat jachthonden gemerkt werden, is geen verrassing. Eerder al werden, vooral in dit tijdschrift, lijsten gepubliceerd van hondenmerken, aangebracht op de jachthonden van heerlijkheden met jachtrecht². De gepubliceerde lijsten zijn 17de en vroeg-18de eeuwse kopieën van wellicht een vroeg 16de-eeuwse lijst. De honden werden gemerkt, meest op de rechter flank, met een teken dat refereerde naar de heerlijkheid. Dit merk hoefde geen brandmerk te zijn, maar werd meestal op regelmatige tijdstippen geschoren op de vacht.

FEODALE RECHTEN

Uit de bovenstaande vermelding uit Sint-Winoksbergen weten we reeds dat ook de zwanen behorend tot een heerlijkheid getekend of gemerkt werden. Voor de heerlijkheid Drongen onder het markiezaat Deinze stond in 1654 bepaald dat: item behoort ten selve leene een vrye swaenderye binnen

-
- 1 *Les coutumes de la cour feodale et de la tour du peron du prince à Bergh S Winox*, Kamerijk, 1719, onder rubriek IV, artikel I.
 - 2 L. VAN ACKER, 'Een lijst met merktekens van Vlaamse jachthonden', in: *Biekorf*, 96 (1996), p. 289-297; L. VAN ACKER, 'Hondenmerktekens en jachtrecht in Vlaanderen', in: *Biekorf*, 99 (1999), p. 105-123; E. VERSTRAETE, 'Eigendomsmerken op jachthonden in de 17de eeuw', in: *Vlaamse Stam*, 15 (1979), p. 233-240; V. ARICKX, 'Oudere hondenmerken in Vlaanderen', in: *Biekorf*, 65 (1964), p. 47-52; V. ARICKX, 'Hondenmerktekens in Vlaanderen', in: *Biekorf*, 57 (1956), p. 331-335; G.P. BAERT, 'Hondenmerktekens', in: *Biekorf*, 58 (1957), p. 29-30; C.D., 'Hondenmerktekens', in: *Biekorf*, 58 (1957), p. 95.

jachthond van de markies van Vibraye, eigenaar van het kasteel van Cheverny

den voorseyden heerschepe van Drongene ... ende behoort hem (= de heer) ... de jonghe swaenen die komen van zyn gheteekende swaenen van den selven heerschepe.³ In een bepaling voor het leenhof van het Engelse Hempholm uit 1708 staat: every person shall enter into the swanning book his foot mark as well as his beak mark in pain of forfeiting all such swans to the king. Hieruit blijkt dat het recht op houden van zwanen eigenlijk de landsheer toekwam. In het graafschap Holland was in 1306 bepaald: voirt al de suanen syn si wilt of tam die voeden in des graven vri wateringhe jof in ghemene wateringhe wissen wi den graven toe⁴. Dat het recht op zwanen houden uiteindelijk de landsheer toekwam blijkt ook uit volgende bepaling uit Voorne-Putten uit 1525: soe is gekoert by leenmannen van Putte, dat nyemant geen swanen en mercke binnen der heerlicheyt van Putte dan die lefter voet want die rechter voet behoort den heer ende daer sal die here inne mercken nae ouder pluymrechten van den voorscreven lande⁵. Hertig Filips de Stoute stelde omstreeks 1400 ene Jean Bousse aan als zwaenherdere in de moergronden van Veurne en Sint-Winoksbergen. Niemand mocht er

3 A. VAN DEN ABEELE, *Geschiedenis der stad Deinze*, Gent, 1865, p. 319.

4 *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, Amsterdam, 1873, deel 2, p. 267.

5 J.C. OVERVOORDE, 'Oude rechten van Putten', in: *Verslagen en mededeelingen van de vereeniging tot uitgave van het oude vaderlandsche recht*, Hilversum, 1898, III, p. 483.

zwanen of andere vogels vangen zonder toelating van de zwaenherdere⁶. Reeds eerder, in 1350 onder Lodewijk van Male werd Wouter van der Ponten aangesteld als zwaenwachtere te miins heren wederroupene⁷. Maar al vrij vroeg werd het recht op houden van zwanen beleend. Daar is de vermelding van het zwanenrecht voor de abdij van Cockersand onder de regering van de Engelse koning Jan zonder Land (+1216) een voorbeeld van.

MERKEN

Hoe werden de zwanen gemerkt? Hoger was er al sprake van het bekmerk: in de zwarte bek van jonge zwanen werd met een scherp voorwerp een teken gekrast, waarbij later het gemerkte weefsel zwart bleef terwijl het niet gekerfde omliggende weefsel van de volwassen vogel normaal oranje-rood verkleurde, en het aangebrachte merk deed uitkomen⁸. De vroegste vermelding van een “swan mark” slaat op de zwanen van de priorij van Coxford in Engeland uit 1230. Deze bekmerken (in juridische werken ook omschreven als *cigninota*) werden in Engeland bijgehouden op rollen of in registers, waarvan het vroegst bewaarde dateert uit de late 15de eeuw⁹.

Een andere mogelijkheid om zwanen te merken is het amputeren van het eindkootje van een welbepaalde teen van een poot of een inkeping op een welbepaalde plaats in de zwemvliezen, of een combinatie van bekmerkteenamputatie-vliesinkeping. Ook deze merken werden bvb. in Friesland bijgehouden in registers of zwanenboeken met 16de eeuwse en 17de eeuwse voorbeelden¹⁰.

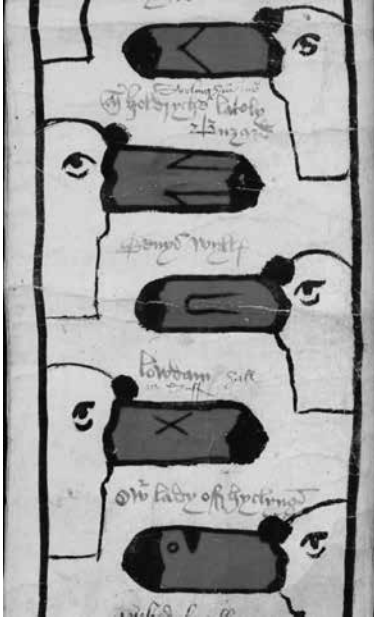
6 RIJSEL, Archives Départementales du Nord, B 1598: 3de *register des chartes*, ca. 1400.

7 Th. DE LIMBURG-STIRUM (ed.) *CARTULAIRE DE LOUIS DE MALE*, Brugge, 1901, II, p. 4, nr. DCXCV (met dank aan J. Van Acker).

8 In de literatuur of op het web wordt soms ook gesproken over *tatouage* of *brandmerk*.

9 Vele tientallen handschriftelijke “swan rolls” of “swan books” zijn bewaard zoals in Chetham’s library (Mun. A.6.94A), British Library (Harley 3405; Royal Society, ms. 106), Yale university (Lewis Walpole Library 49.2601) en Kansas university (Kenneth Spencer research library, ms. D43).

10 Zoals in LEEUWARDEN, *Tresoar: Fries historisch en letterkundig centrum*, inv. 347-302: *swaneboek* (kopie uit 1630 van de eigenaarsmerken in zuidelijk Westergo,

Broadland swann roll: PHILADELPHIA, University of Pennsylvania, Lawrence J. Schoenberg collection, ms. ljs303, ca 1500.

Verder was er nog één ingreep van belang: het kortwieken (ook: leewieken) of amputeren van het duimgewricht of middenkootjes van de vleugels, waardoor er onvoldoende slagpennen ontwikkelen om te kunnen vliegen. Deze praktijk zou reeds zijn vermeld door Albertus Magnus (+1280). De open wonde werd gecauteriseerd met een gloeiend ijzer¹¹. Deze ingreep samen met de eigenaarsmerken belet dat de vogels wegvliegen en dan kunnen beschouwd worden als stragiersgoed, of onbeheerd goed, en toekwamen aan de landsheer of de houder van een leenheerlijkheid met stragiersrecht.

In de praktijk werden de jonge zwanen in juli-augustus gemerkt. Op enkele plaatsen groeide dit gebeuren uit tot een soort volksfeest. Te La Motte-Brebière nabij Amiens in de Somme-vallei gebeurde dit op de eerste dinsdag van augustus. De abt van Corbie verstuurde de uitnodigingen naar

geregistreerd bij het hof van Friesland in 1574). Het opstellen van zwanenregisters ook bij: J. BOUSSAUW, *Vogels in volksgeloof, magie en mythologie*, Baarn, 2005, p. 231.

11 In Engelse werken staat dit beschreven als “pinioning”.

de bisschop van Amiens, het kapittel van Amiens, en enkele houders van heerlijkheden in de omgeving, die daarop gemeenschappelijk de jonge zwanen op die strook rivier merkten volgens de merken gevonden op de ouderlijke zwanen: alors on regardoit sur le bec de ces cygnes de quelle marque ils estoient marques et qui faisoit reconnoitre à quelle seigneur justicier sur ce fleuve ils appartenoient. Daarna werd aan de jongen het teken aangebracht en après avoir coupé le bout d'un aïse de ces cygnots à l'endroit de la dernière jointure... on leur cautérisoit cette partie. De merken waren: l'évêque d'Amiens une crosse posée du côté droit du becq... le chapitre de la cathédrale d'Amiens une croix tout du long et de travers, l'abbé de Corbie une clef, le vidame d'Amiens un écu qu'on appliquoit sur l'un et l'autre côté du becq, le seigneur de Rivery une barre seulement de travers et le seigneur du village de Blangy un écu qu'on marquoit seulement du côté gauche. Wat oorspronkelijk een zwanentelling was, evolueerde in de 18de eeuw naar een jaarlijks feestgebeuren met versierde bootjes, met veel drank en eten en dansen. Na de Revolutie van 1789 hield het op ondanks enkele pogingen om de traditie nieuw leven in te blazen tijdens de Restauratie¹².

Ook op de Thames bestaat een gelijkaardig feest: de Swan Upping. Deze traditie bestaat nog steeds en wordt georganiseerd gedurende de derde week van juli. De zwanen worden geteld, opgemeten en actueel gepootringd i.p.v. gemerkt. De eigenaars van de zwanen op dit segment van de Thames tussen Sunbury en Windsor zijn de Queen en de Londense corporaties van de dyers en de vintners, die beiden sinds aloude tijden zwanenrecht hebben.

BRUGGE EN HALSBANDEN

Er bestaan enkele stadslegendes rond de zwanen op de Brugse reien. De meest gekende legende stelt dat het onderhoud van de zwanen opgelegd werd door Keizer Maximiliaan II na het vermoorden van schout Pieter

12 L. DOUCHET (ed.), *Manuscrits de Pagès, marchand d'Amiens, écrits à la fin du 17e et au commencement du 18e siècle*, Amiens, 1858, deel III, p. 482 e.v. . De geciteerde passages dateren uit 1717. Het geheel werd reeds beschreven in: A. DE LA MORLIERE, *Les Antiquitez ... d'Amiens*, Parijs, 1642.

Lanchals door de Bruggelingen in 1488. Maar reeds veel vroeger kwamen te Brugge zwanen voor zoals blijkt uit de stadsrekeningen vanaf 1403-1404: ... ghegheven Mase den Mol, van achte zwanen die hem waren ghedaen vanghen in de veste ter stede bouf¹³, of: ... Thomase den Mol, van XII zwanen te vanghene bi bevele van buerchmeesters binnen desen iaere¹⁴.

Een andere Brugse rekeningpost uit 1478-1479 vermeldde metalen halsbanden voor de zwanen: ... Victoor uten Kelnare, den trompetmakere, van zekere latoenen halsbanden by hem ghemaect om de voorseide zwanen¹⁵. Die vermelding is interessant, want het brengt ons bij metalen halsbanden voor zwanen, zoals gebruikt in Friesland en Noord-Holland tot aan de Eerste Wereldoorlog. Die halsbanden waren gemaakt van koper of messing (latoen) en waren voorzien van een familiewapen of van de naam van de eigenaar. In Nederlandse collecties zijn er meerdere bewaard, o.a. in het scheepvaartmuseum te Sneek¹⁶.

Vermeldingen van zwanenhalsbanden vinden we terug, meest in enkele contemporaine krantenartikels of annonces. Zo werd in 1739 te Emsworth in Engeland een zwaan gedood: having a collar round its neck impressed with the royal arms of Denmark¹⁷. In een ander werk staat vermeld dat de halsband was bearing the letters RVI¹⁸. In een annonce uit 1821 stond: er wordt vermist: een paar zwanen, waarvan de een voorzien met een koperen halsband, waarop gepunt is Dekema State¹⁹. In 1829 werden in het Franse Le Havre twee zwanen doodgeschoten, van welke de eene voorzien was

13 BRUGGE, Stadsarchief, stadsrekening 1403-1404, f° 114 r°.

14 BRUGGE, Stadsarchief, stadsrekening 1425-1426, f° 87 v°.

15 BRUGGE, Stadsarchief, stadsrekening 1478-1479, f° 173 v°, geciteerd door M. COORNAERT, 'Zwanen en andere vogels in het Oud Regiem', in: *Rond de Poldertorens*, 16 (1974), p. 59.

16 In de legende van de zwaanridder wordt het bootje van de ridder voortgetrokken door een zwaan, middels een ketting verbonden aan een halsring. Meerdere adellijke families claimden een afkomst van de zwaanridder of van Godfried van Bouillon en hadden in hun familiewapen een gehalsringde zwaan.

17 E.W. BRAYLEY, *The beauties of England and Wales, ...*, Londen, 1805, deel 6, p. 301.

18 C.J. LONGCROFT, *A topographical account of the hundred of Bosmere*, Londen, 1857, p. 320.

19 *Leeuwarder Courant*, 4 mei 1821.

Zwanenhalsband uit de Beemster, 1848,
Fries Scheepvaartmuseum

met eene gouden halsband met een wapen, ende de andere een gouden plaatje droeg, met dit opschrift: ik behoer den koning van Denemarken.²⁰ Ook in 1830 werd een zwaan geschoten: un cygne, tué samedi dernier à Bondeville-Notre-Dame...portait au cou un collier en cuivre avec cette inscription: Baron V. Capelle, Utrecht²¹. Nog in 1912 stond er een annonce: inlichtingen worden beleefd verzocht van twee zwanen waarvan een is voorzien van halsring gemerkt D.d.G.²². Het werkte ook in omgekeerde richting, waarbij mensen die een geringde zwaan vonden, een annonce plaatsten: H.H. Zwanehouders die zoeken naar een zwaan, drie à vier Jaren oud, vrouwelijk geslacht, dragende een koperen band, gemerkt letters M. D., met bekmerk ... kunnen tegen vergoeding der kosten inlichtingen bekomen bij P. Boonacker te Groenveld²³.

Verder zijn er enkele vermeldingen van zwanenhalsbanden in kronieken, met de bedoeling aan te geven hoe fantastisch oud zwanen wel kunnen worden. Zo was er een Ieperse kroniek (Beschrijving der stad Ypre) nog in de 19de eeuw in het Iepers archief, waarin beschreven wordt hoe in 1307 tijdens een huwelijksfeest in Elverdinge de gasten een zwaan schoten. Die

20 *Leeuwarder Courant*, 20 februari 1829.

21 *Le défenseur de la monarchie et de la charte*, 27 januari 1830.

22 *Nieuwsblad van Friesland*, 13 januari 1912.

23 *Schager Courant*, 5 januari 1899.

zwaan bleek een gouden halsband van twee duimen breed te dragen, waarop in latijn stond: dit halscieraed is aengedaen geweest door Ludovicus VI, koning van Vrankryk, ten tyde van de dood van Karel den Goeden, binnen Yper, ten jaere 1127²⁴.

En in de kroniek van Medemblik staat: 1675 is tot Alkmaar gestorven een stads-zwaan die oud was 102 jaren, uytwyzende zyne hals-ring daer op stont 1573 in welke tyd de stad van Alkmaar 7 weeken van de Spanjaarts belegert was²⁵.

EEN ZWAAN DODEN OF STELEN

Het stelen of doden van zwanen werd zwaar bestraft. Zo werd er bepaald dat de dode zwaan moest worden opgehangen aan de hals met de poten net boven de grond, en dat de schuldige graankorrels moest gieten over de dode zwaan totdat die niet meer zichtbaar was. Dit staat beschreven in een vonnis van de pluimgraaf van Rijnland uit 1553: ... die een zwaan ophaalt of iemand ontnemt, den zelve op moet hangen in een groten kamer een voet van de aarde en den zelve zoo lang met goeden roden tarwe begieten tot dat de zwaan bedekt is, blyvende de tarwe verbeurt voor den pluymgraef²⁶. Dezelfde bepaling kennen we uit 1551 te Sint-Omaars: ... sera tenu de faire faire ung parcq es quelque sale ou aultre lieu de quarante piedz de tour et faudra pendre ledict cygnet par le becq au hault tant que la queue pendra à terre et jetter bled par hault tant et si longuement que ledict cygnet sera couvert dudict bled²⁷. Ook de Engelse jurist Edward Coke (†1634) kende deze boete, maar het is niet duidelijk of hij dit had gevonden in Engelse

24 *Verzaemeling van Wonderlyke Geschiedenissen van ouds voorgefallen binnen de stad Yper, Ieper*, [s.d.], p. 119. Ook vermeld in: K. DE LILLE, 'Legende van 't zwaantje met de halsband', in: *Iepers Kwartier*, 29 (1993), p. 64.

25 *Chronyk van de stad Medenblik*, Hoorn, 1728, p. 104.

26 F. HALMA en M. BROUERIUS VAN NIDEK, *Tooneel der Vereenigde Nederlanden*, Leeuwarden, 1725, deel 2, p. 403.

27 L.A. DIEGERICK, 'Les Cygnes de St. Omer', in: *Bulletin de la société des antiquaires de la Morinie*, 2 (1861), p. 1094-1101.

bronnen²⁸. In het Engelse recht is het doden van een zwaan nog steeds strafbaar met een boete van 5.000 pond of een gevangenisstraf van zes maand. Nog in 2006 werd het zwanenrecht toegepast op een Welshe moslim van Pakistaanse oorsprong, veroordeeld tot twee maanden cel voor het doden van een zwaan tijdens de Ramadan.

PETER DE BAETS

28 *hambur's Journal*, vol. 57, 1875 p. 451.